

Завальнюк І. В.,
*кандидат юридичних наук,
суддя Одеського окружного адміністративного суду
ORCID: 0000-0002-6387-0199*

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

CONSTITUTIONAL AND LEGAL QUALIFICATION OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL

У статті здійснено спробу надання конституційно-правової кваліфікації права на справедливий суд в юридичній доктрині. Акцентовано увагу, що сьогодні, гостро постає питання про теоретико-правовий підхід до розуміння і кваліфікації конституційного права на справедливий суд. Констатовано, що справедливим судовий розгляд вважається розгляд, якщо він: був публічним; проходив у розумні строки; проводився незалежним та неупередженим судом; проводився судом, створеним на підставі закону, однак таке визначення викликає безліч питань, оскільки не є конкретною категорією. Доведено, що у правовому аспекті справедливість виступає як формальна рівність, однаковість вимог, законів, правил, норм, за допомогою чого індивіди визнаються рівними суб'єктами права. Наголошено, що не маючи в основі правових норм ідеї справедливості, яка виступає в якості критерію порівнянності поведінки людей, правове регулювання є вкрай важким, однак з іншого боку в класовому суспільстві неможливою є реалізація пануючого ідеалу справедливості без правового регулювання. Узагальнивши думки історичних діячів, філософів, вчених-юристів, сформовано поняття справедливості через призму конституційного права, як рівність суб'єктів права з точки зору законодавчих і нормативних актів. Зазначено, що на сьогоднішній день право на справедливий суд є складним для вивчення в плані розуміння його правової природи, що підтверджується неоднозначністю наукових підходів до розуміння права на справедливий судовий розгляд. Визначено, що незважаючи на велику кількість досліджень, все ще відсутнє єдине і повне уявлення про юридичну кваліфікацію права на справедливий суд. Виходячи з визначення поняття справедливості через призму конституційного права, справедливий судовий розгляд визначено як процес діяльності суду, здійснення правосуддя з урахуванням реалізації рівних прав і обов'язків сторін за їх участю, на основі сформованих принципів судочинства, закріплених конституційним чином. Обґрунтовано, що фундаментальність і загальний характер права на справедливий суд дозволяють віднести його до числа загально визнаних принципів права, які не підлягають обмеженню ні за яких обставин, що дозволяє віднести право на справедливий суд до числа загально визнаних принципів конституційного права. Аргументовано, що сучасна правова оцінка права на справедливий суд є недосконалою і потребує впорядкування. Визначено, що очевидною є необхідність закріплення права на справедливий суд безпосереднім чином в Конституції України, в національних правових актах, і докладного розкриття змісту, що дозволить підвищити рівень правового регулювання процесуальних відносин в державі.

Ключові слова: *право на справедливий суд, справедливий судовий розгляд, справедливість, конституція, судова система, конституційне право, судочинство, правосуддя, судовий процес, правотворчість.*

The article attempts to provide a constitutional and legal qualification of the right to a fair trial in legal doctrine. It is emphasized that today the question of a theoretical and legal approach to understanding and qualifying the constitutional right to a fair trial is acute. It is stated that a fair trial is considered a trial if it was: public; held within a reasonable time; conducted by an independent and impartial court; conducted by a court established on the basis of law, but this definition raises many questions, since it is not a specific category. It is proved that in the legal aspect, justice acts as a formal equality, uniformity of requirements, laws, rules, norms, with the help of which individuals are recognized as equal subjects of law. It is noted that without the idea of justice at the heart of legal norms, which acts as a criterion for comparability of people's behavior, Legal Regulation is extremely difficult, but on the other hand, in a class society, it is impossible to realize the prevailing ideal of justice without legal regulation. Summarizing the opinions of historical figures, philosophers, and legal scholars, the concept of justice is formed through the prism of constitutional law, as equality of subjects of law from the point of view of legislative and regulatory acts. It is noted that today the right to a fair trial is difficult to study in terms of understanding its legal nature, which is confirmed by the ambiguity of scientific approaches to understanding the right to a fair trial. It is determined that despite a large number of studies, there is still no unified and complete understanding of the legal qualification of the right to a fair trial. Based on the definition of the

concept of justice through the prism of constitutional law, fair trial is defined as the process of activity of the court, the administration of justice, taking into account the implementation of equal rights and obligations of the parties with their participation, on the basis of the established principles of judicial proceedings, enshrined in the constitutional way. It is proved that the fundamental nature and general nature of the right to a fair trial make it possible to classify it as one of the generally recognized principles of law that are not subject to restriction under any circumstances, which makes it possible to classify the right to a fair trial as one of the generally recognized principles of constitutional law. It is argued that the modern legal assessment of the right to a fair trial is imperfect and requires streamlining. It is determined that the need to consolidate the right to a fair trial directly in the Constitution of Ukraine, in national legal acts, and detailed disclosure of the content is obvious, which will increase the level of legal regulation of procedural relations in the state.

Key words: *right to a fair trial, fair trial, justice, constitution, judicial system, constitutional law, judicial proceedings, judicial process, law making.*

Постановка проблеми. Справедливість є засобом забезпечення соціальної цінності норм права. Не маючи в основі правових норм ідеї справедливості, яка виступає в якості критерію порівнянності поведінки людей, правове регулювання є вкрай важким. Однак з іншого боку в класовому суспільстві неможливою є реалізація пануючого ідеалу справедливості без правового регулювання, і це історичний факт. Якщо держава через створені нею установи не забезпечує справжнього захисту прав, і свобод, то вони, як свідчить історичний досвід, перетворюються на нездійсненну обіцянку, декларацію про наміри. Ця очевидна обставина змушує багато країн, що дотримуються демократичних принципів і засад, звертати пильну увагу на матеріальні, інституційні, процесуальні та інші гарантії конституційно-правового характеру щодо реалізації національних, а також міжнародних правових установок. У цьому аспекті першорядна роль відводиться праву на справедливий суд, що відноситься до першого покоління прав, та яке закріплено відразу декількома базовими міжнародними юридичними документами, що підкреслює його як основне і невідчужуване. Право на справедливий суд є дієвою гарантією забезпечення захисту ти прав і свобод людини в Європейському суді з прав людини. Широке застосування даного права обумовлено його закріпленням у Європейській конвенції Про захист прав людини та основних свобод. Забезпечення реалізації права на справедливий суд одночасно є гарантією захисту будь-якого іншого права. Кожна держава, яка взяла на себе зобов'язання за міжнародними договорами забезпечувати для своїх громадян право на справедливий суд розгляд, має не лише конституційний обов'язок закріпити і гарантувати це право в законодавстві, а й усунути всі перешкоди на шляху його реалізації. Порушення права на

справедливий суд найчастіше ставали предметом розгляду Європейського суду з прав людини, а отже, проблема реалізації даної міжнародно-правової норми існує для багатьох держав. Міжнародні механізми судового захисту здатні ефективно діяти лише як доповнення до внутрішньодержавної системи права, а тому дуже важливо забезпечити здійснення справедливого правосуддя в національних судових органах конституційно-правовим чином. Усе вищезазначене і зумовило вибір теми цього дослідження.

Метою статті є надання конституційно-правової кваліфікації праву на справедливий суд в юридичній доктрині.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження категорії справедливості правосуддя та права на справедливий суд у своїх роботах звертали такі науковці як: О. Белінська, С. Бондарчук, Ш. Гасс, Н. Грень, В. Городовенко, О. Гришук, С. Демченко, О. Дзьобань, І. Жаровська, О. Зайчук, В. Землянська, І. Ізарова, В. Комаров, В. Литвин, С. Лунін, А. Олійник, М. Погорецький, С. Прилуцький, О. Прокопенко, П. Рабінович, Н. Сакара, В. Тацій, Т. Цувіна, С. Шевчук та інші.

Виклад основного матеріалу. Правотворчість відіграє найважливішу роль у швидко мінливій і багатоманітній правовій галузі життя будь-якого суспільства, через те, що являється джерелом права, в якому вона отримує життя, формується, видозмінюється з урахуванням потреб суспільства і отримує можливість в цьому суспільстві функціонувати. Правотворчість як найперший етап існування права дає йому імпульси, що згодом впливають на розвиток права і безпосередньо в правовому, і в політичному, і в економічному і будь-якому іншому напрямку. Внаслідок цього можна без труднощів пояснити величезний інтерес суспільства до правотворчості, адже це дає можливість створювати нові

акти права для того, щоб висловити, зокрема, необхідні заходи, політичний курс правлячої партії, держави і суспільства в цілому.

Кожна держава бере за основу те, що будь-який нормативно-правовий акт являє собою втілення справедливості, а отже, питання забезпечення справедливості норм права набуває важливого соціального значення.

При розробці конкретних законів ідеї справедливості піддаються деталізації і фіксуються в нормах права. Справедливість, яка закріплена нормативно, міцно утверджується у всіх сферах суспільних відносин, які в ідеалі зобов'язані вводити справедливість у регульовані ними суспільні відносини.

Право на справедливий суд розглядає регламентовано в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод (далі – ЄКПЛ) [6], яку Україна ратифікувала відповідним Законом «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР. Однак закріплення такого права в ЄКПЛ не розкриває понятійне визначення даного права.

В першу чергу необхідно відзначити, що ст. 6 ЄКПЛ закріплює право на справедливий судовий розгляд з точки зору цивільного і кримінального судочинства, що є, вельми обмежувальним за значенням, оскільки існують і інші види судочинства [6]. Так при застосуванні даного положення ЄКПЛ в правозастосовній практиці України залишається незрозумілим питання, застосування закріпленого і регламентованого ЄКПЛ права на справедливий суд в господарському та адміністративному судочинстві. Однак, все ж на першому місці стоїть питання визначення поняття права на справедливий суд з позиції Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ, можна сформулювати наступне визначення поняття права на справедливий судовий розгляд. Так справедливим судовий розглядом вважається розгляд, якщо він:

- був публічним;
- проходив у розумні строки;
- проводився незалежним та неупередженим судом;
- проводився судом, створеним на підставі закону [2].

Однак таке визначення викликає безліч питань, оскільки не є належним чином сформульованим і являє собою розпливчасту категорію.

Для того щоб дати визначення поняттю права на справедливий суд необхідно з'ясувати, що являє собою поняття «справедливий».

Поняття справедливості виникає в історії з моментом розвитку філософської думки. Спочатку справедливість була лише категорією філософською. Так Аристотель визначав справедливість як загальний моральний знаменник всіх соціально впорядкованих відносин між людьми. Він зазначав: «справедливою по відношенню до іншого є, власне кажучи, рівність» [1, с. 89]. Сформульоване Аристотелем положення про справедливість через призму рівності є морально-правовою підставою справедливості.

Соціальний філософ, Дж. Ролз у своїй видатній праці «Теорія справедливості» описує справедливість як першу чесноту суспільних інститутів, подібну істині – головну чесноту думки. [14]

Так протягом всієї історії філософії проходить думка про те, що справедливість – це моральна категорія, яка сприяє загальному благу.

Згадаймо вчення Аристотеля про чесноти. Аристотель зазначав, що справедливість теж чеснота, але особливого роду: вона – «досконала чеснота», «найбільша з чеснот», якщо не сказати «чеснота в цілому» – говорив він. За Аристотелем справедливість нібито управляє іншими чеснотами, стоїть на вершині [1, с. 120].

Однак поняття справедливості також виступає в етичному і правовому аспекті. В етичному аспекті справедливість виступає як рівність в гідності бути щасливими і володіти необхідними для цього благами. Тому всяка соціальна практика справедливості передбачає певний, кожного разу конкретний і історично різноманітний, набір благ, до яких всі громадяни спочатку, завдячуючи самому факту власного існування мають рівний доступ. Тут точкою відліку і вихідною нормативною підставою справедливості виявляється взаємність золотого правила моральності [15].

У правовому аспекті справедливість виступає як формальна рівність, однаковість вимог, законів, правил, норм, за допомогою чого індивіди визнаються рівними суб'єктами права.

З усього різноманіття визначень поняття «справедливість» нас цікавить, визначення справедливості через призму права. У вітчизня-

ній юридичній літературі нерідко відзначається, що справедливість і право мають багато спільного в походженні, сутності, функціях і смислового вираженні.

Категорії, що підпадають під призму «правові», в своїй основі завжди прагнуть бути справедливими. В свою чергу терміни «право» і «справедливість» є близькими за змістом значеннями. Однак не можна ставити знак рівності між цими двома, на вигляд тотожними поняттями, оскільки правові категорії не завжди є справедливими, а справедливість розглядається і бере участь в різних суспільних відносинах, не обмежуючись тільки правовим середовищем. Справедливість значною мірою залишається явищем моралі, соціальним та етичним критерієм права.

Все ж слід зазначити, що дані категорії є взаємопов'язаними, а в якості факту підтвердження впливу справедливості на норми права виступає воля законодавця при здійсненні законотворчої діяльності, на яку впливає почуття справедливості по відношенню до всіх членів суспільства. Правотворча діяльність передбачає оцінку нових правових норм при впровадженні їх у суспільні відносини з точки зору справедливості [17, с. 62].

Ідея справедливості, до якої, в кінцевому рахунку, звертається будь-яка система оцінок, пронизує всі взаємини людей. Самостійно або в сукупності з іншими факторами поведінки справедливості виступає в якості мети вчинків людей.

Виходячи з наведених вище положень, можна зробити висновок про те, що справедливість є засобом забезпечення соціальної цінності норм права. Не маючи в основі правових норм ідеї справедливості, яка виступає в якості критерію порівнянності поведінки людей, правове регулювання є вкрай важким. Однак з іншого боку в класовому суспільстві неможливою є реалізація пануючого ідеалу справедливості без правового регулювання, і це історичний факт. Аргументом даного твердження виступає афоризм Б. Паскаля: «справедливість, що не підтримується силою, є немічною» [11].

Всі суспільні категорії, які знаходять своє відображення в праві, розглядаються панівним класом як справедливе і таке, що відповідає його інтересам. Однак, без відсутності примусового характеру в нормах права, ідея справедливості не може бути втілена панівним класом.

Узагальнивши думки історичних діячів, філософів, вчених-юристів, можна сформулювати поняття справедливості через призму права, як рівність суб'єктів права з точки зору законодавчих і нормативних актів.

Визначивши поняття «справедливість» виникає питання, що собою являє справедливий судовий розгляд, як він реалізується, і які існують критерії визначення даного поняття.

Виходячи з визначення поняття справедливості через призму права, справедливий судовий розгляд можна визначити як процес діяльності суду, здійснення правосуддя з урахуванням реалізації рівних прав і обов'язків сторін за їх участю, на основі сформованих принципів судочинства. Дійсно одним з основних критеріїв визначення поняття справедливого судового розгляду необхідно відзначити рівність сторін, оскільки саме поняття справедливості говорить нам про це.

Справедливе – означає рівність по відношенню до інших індивідів, тому і судовий розгляд має бути рівним для всіх учасників процесу. В даному випадку слід говорити про рівне законодавче закріплення прав і обов'язків сторін під час судового процесу, а також про надання рівної можливості для реалізації цих прав [10].

Так ЄСПЛ зазначає: «...суди на підставі доступних їм доказів зобов'язані з'ясувати, чи були сторони належним чином сповіщені про майбутнє слухання, оскільки вони повинні бути повідомлені про судові засідання таким чином, щоб у них була можливість бути присутніми на ньому в разі, якщо вони вирішать скористатися своїм правом на особисту присутність в суді, що передбачено законодавством» [8].

Проаналізувавши рішення національних судів ЄСПЛ дійшов висновку, що в них відсутня вказівка на те, що сторони були належним чином сповіщені про майбутнє судові засідання, на підставі чого ЄСПЛ вказує: «розгляд судами скарг заявників по суті без спроби з'ясувати, чи знали заявники або чи повинні були знати про дату і час слухань, позбавило їх можливості бути присутніми в суді і ефективно представляти свої інтереси в їхніх справах в порушення статті 6 Конвенції» [9].

Так ЄСПЛ було виявлено, що мало місце порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ щодо всіх заявників, в частині «порушення принципу змагаль-

ності сторін через незабезпечення особистої участі заявників у судових засіданнях при розгляді їх справ» [8].

Крім критерію рівності справедливий судовий розгляд передбачає справедливість з точки зору самого процесу. Такі критерії як неупередженість і незалежність суду повинні в першу чергу стояти перед судовими органами при розгляді кожної конкретної справи. Тобто при прийнятті рішення суд повинен керуватися всіма інформаційними та матеріальними даними, отриманими в ході процесу від його учасників, для прийняття справедливого рішення.

Безумовно, виділяючи наступний критерій справедливого судового розгляду, не можна не врахувати позицію ЄСПЛ і закріплені положення про справедливий суд в ЄКПЛ. Ґрунтуючись на цьому, слід зазначити, що справедливість судового розгляду неможлива без розумного терміну судочинства. Хоча така правова категорія є не зовсім однозначною по відношенню до даного питання. Зокрема, якщо простежити динаміку звернення до ЄСПЛ з питання порушення ст. 6 ЄКПЛ, то слід зазначити, що питання розумності строків судочинства набагато частіше виступають критерієм порушення, закріпленого ЄКПЛ права. Таким чином, застосування даного критерію для визначення справедливості судового розгляду має право на життя.

У 2010-х роках порівняно з попередніми періодами відзначено значне збільшення числа прийнятих ЄСПЛ рішень про відхилення до стадії розгляду скарг проти України, поданих на порушення основних положень ЄКПЛ. При цьому багато з рішень виносилися з приводу порушення права на справедливий судовий розгляд. Результатом цього стало прийняття Закону України: «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12.02.2015 р. № 192-VII [12], дія якого в першу чергу як раз і була спрямована на конституційно-правове унормування системи права у відповідності із вимогами ЄКПЛ та Конституції України [7].

Сьогодні, також гостро постає питання про теоретико-правовий підхід до розуміння і кваліфікації конституційного права на справедливий суд.

Варто зазначити, що на сьогоднішній день право на справедливий суд є складним

для вивчення в плані розуміння його правової природи. Даний факт підтверджується неоднозначністю наукових підходів до розуміння права на справедливий судовий розгляд. Незважаючи на велику кількість досліджень, все ще відсутнє єдине і повне уявлення про юридичну кваліфікацію права на справедливий суд.

Деякі вчені-процесуалісти відзначають, що право на справедливий суд включає в себе складові компоненти, які перелічені в ЄКПЛ, а також і інші сформовані під впливом практики ЄСПЛ гарантії, до яких можна віднести наступні:

- право на доступ до правосуддя;
- право на суд, створений на підставі закону;
- право на незалежний і неупереджений суд;
- право на рівність сторін;
- право на публічний судовий розгляд;
- право на отримання вмотивованого судового рішення;
- право на оскарження судового рішення;
- право на виконання судового рішення;
- право на розгляд справи в розумний строк [5].

Така думка може охарактеризувати право на справедливий суд як сукупність закріплених в тих чи інших нормативно-правових джерелах певних прав і гарантій, що надаються кожному в разі спору про його громадянські права та обов'язки, спрямованих на забезпечення справедливого і неупередженого розгляду справи по суті.

Схожої позиції дотримується Т. Гардашук [3], яка стверджує, що право на справедливий судовий розгляд, закріплюється в таких авторитетних міжнародних актах, як Загальна декларація прав людини [4], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права людини [10], Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [6], та займає особливе місце в ряду основних прав людини.

Інші процесуалісти відзначають, що право на справедливий суд включає не тільки суто правовий припис, а й моральні, корпоративні та інші соціальні норми. Більш того, право на справедливий суд інтерпретується і охороняється Конституційним судом України в якості конституційної цінності, і, одночасно, таке право є гарантією захисту конституційних прав і свобод особистості, а також забезпечує визнання їх конституційними цінностями [16, с. 118]. Інши-

ми словами, назване право є універсальним конституційно-правовим регулятором правосуддя.

В процесі дослідження теми про правову оцінку права на справедливий суд важливою є думка О. Прокопенка, який визначає, що фундаментальність і загальний характер права на справедливий суд дозволяють віднести його до числа загальновизнаних принципів права, що не підлягають обмеженню ні за яких обставин [13, с. 73]. Сказане дозволяє віднести право на справедливий суд до числа загальновизнаних принципів конституційного права.

Такої ж точки зору дотримується Є. Шишкіна: «народившись еволюційним шляхом в результаті історичного розвитку цивілістичного процесу, право на судовий захист отримало закріплення на міжнародному рівні в якості права на справедливий судовий розгляд (ст. 6 ЄКПЛ). Акумуляовані в ньому цінності повертаються в національний процес в новій іпостасі – у вигляді загальновизнаного принципу міжнародного права в галузі правосуддя» [18].

Все перераховане вище дозволяє стверджувати, що сучасна правова оцінка розглянутого конституційного права на справедливий суд є недосконалою і потребує впорядкування. Стає очевидною необхідність його закріплення безпосереднім чином в Конституції України, в національних правових актах і докладного розкриття змісту, що дозволить підвищити рівень правового регулювання процесуальних відносин в державі.

Висновки. Справедливим судовий розглядом вважається розгляд, якщо він: був публіч-

ним; проходив у розумні строки; проводився незалежним та неупередженим судом; проводився судом, створеним на підставі закону, однак таке визначення викликає безліч питань, оскільки не є конкретною категорією. У правовому аспекті справедливості виступає як формальна рівність, однаковість вимог, законів, правил, норм, за допомогою чого індивіди визнаються рівними суб'єктами права. Не маючи в основі правових норм ідеї справедливості, яка виступає в якості критерію порівнянності поведінки людей, правове регулювання є вкрай важким. Однак з іншого боку в класовому суспільстві неможливою є реалізація пануючого ідеалу справедливості без правового регулювання. Узагальнивши думки історичних діячів, філософів, вчених-юристів, можна сформулювати поняття справедливості через призму права, як рівність суб'єктів права з точки зору законодавчих і нормативних актів. Виходячи з визначення поняття справедливості через призму права, справедливий судовий розгляд можливо визначити як процес діяльності суду, здійснення правосуддя з урахуванням реалізації рівних прав і обов'язків сторін за їх участю, на основі сформованих принципів судочинства. Сучасна правова оцінка права на справедливий суд є недосконалою і потребує впорядкування. Стає очевидною необхідність його закріплення безпосереднім чином в Конституції України, в національних правових актах і докладного розкриття змісту, що дозволить підвищити рівень правового регулювання процесуальних відносин в державі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арістотель. Політика/Арістотель. Київ: Основи, 2003. 239 с.
2. Бучик А. Стандарти справедливого суду в розрізі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Віче*. 2015. №22. С. 2–5.
3. Гардашук Т. Ідея справедливості в сучасному суспільстві. *Філософська думка*. 2003. № 1. С. 102–122.
4. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ ООН від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. С. 89.
5. Карпачова Н.І. Міжнародні стандарти у галузі прав і свобод людини та проблеми їх реалізації в Україні. *Право України: юридичний журнал*. 2009. № 4. С. 4–21.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950. Рада Європи. *Урядовий кур'єр*. 2010. 17 листоп. № 215.
7. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Кононенко В. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод. *Право України*. 2008. № 3. С. 131–113.
9. Магрело М. Прецедент, який не зобов'язує: деякі аспекти сутності рішень Європейського суду з прав людини в правовій системі континентального права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 3(28). С. 61–67.

10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 02.02.2022 р.).
11. Паскаль Б. Думки / пер. з французької А. Перепаді, О. Хоми. Київ : Дух і літера, 2009. 704 с.
12. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. №18, 19–20. Ст. 132.
13. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації : монографія. Харків : ФІНН, 2011. 248 с.
14. Ролз Дж. Шлях до «Теорії справедливості»/ Д. Кирюхин. *Філософська думка*. № 1. 2022. С. 23–35.
15. Сэндел М. Справедливість. Курс лекцій Гарвардського університету. URL: <https://osvita.ua/news/lifelonglearn/77669/> (дата звернення: 03.02.2022 р.).
16. Фрицький О. Ф. Конституційне право України. Київ : Юрінком. Інтер., 2004. 455 с.
17. Чернишова Н.В. Судова влада в Україні : навчальний посібник. К. : Центр учбової літератури, 2011. 104 с.
18. Шишкина Є. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2005. № 4. С. 102–104.